पञ्चदशः पाठः

वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

0672CH15

पर्यावरणसंरक्षणस्य विषये एका प्रदर्शिनी विद्यालये आयोजिता अस्ति। छात्राः तां प्रदर्शनीं पश्यन्ति। शिक्षकेण सह संलापं च कुर्वन्ति।

© NCERT not to be republished

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

पदच्छेदः – छायाम् अन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयम् आतपे फलानि अपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषाः इव ।

अन्वयः – (वृक्षाः) स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति (किन्तु) अन्यस्य छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि परार्थाय (यच्छन्ति) (अतः) वृक्षाः सत्पुरुषाः इव (सन्ति) ।

भावार्थः – वृक्षाः स्वयं सूर्यस्य आतपे तिष्ठन्ति किन्तु अन्येषां प्राणिनां कृते छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि स्वयं न खादन्ति अपि तु अन्येभ्यः एव यच्छन्ति । अतः ते सत्पुरुषाः इव सन्ति । यतः ये सज्जनाः भवन्ति, ते स्वयं कष्टानि सहित्वा अपि अन्येषां हितं कुर्वन्ति ।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः ।
दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

पदच्छेदः – दशकूपसमा वापी दशवापीसमः ह्रदः दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमः द्रुमः ।

अन्वयः – दशकूपसमा वापी (अस्ति), दशवापीसमः ह्रदः (अस्ति), दशह्रदसमः पुत्रः (अस्ति), दशपुत्रसमः द्रुमः (अस्ति) ।

भावार्थः – दशकूपैः समाना एका वापी भवति । एवम् एव दशवापीसमानः एक ह्रदः भवति । दशह्रदैः समानः एकः पुत्री / पुत्रः भवति । तथैव दशसन्तानैः समानः एकः वृक्षः मूल्यवान् भवति । अर्थात् एकः वृक्षः सर्वाधिकः उपकारकः भवति । अतः सर्वे वृक्षारोपणं कुर्वन्तु ।

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

पदच्छेदः – अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राणि-उपजीवनं सुजनस्य इव येषां वै विमुखाः यान्ति न अर्थिनः ।

अन्वयः – अहो! एषां सर्वप्राण्युपजीवनं जन्म वरम् (अस्ति) । सुजनस्य इव येषाम् अर्थिनः विमुखाः न यान्ति ।

भावार्थः – श्रीकृष्णः युधिष्ठिरं वदति - हे युधिष्ठिर! अहो! एतेषां वृक्षाणां जन्म श्रेष्ठम् अस्ति, यतः एतेषां जन्म सर्वेषां जीवानाम् उपकाराय भवति । यथा सज्जनेभ्यः जनानां निराशा न भवति तथैव वृक्षाणां समीपे आगत्य अर्थिनां जनानां निराशा न भवति । तेषाम् आशानुरूपं वृक्षाः तेभ्यः फलानि पुष्पाणि छायां च यच्छन्ति ।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकाराय इदं शरीरम् ॥

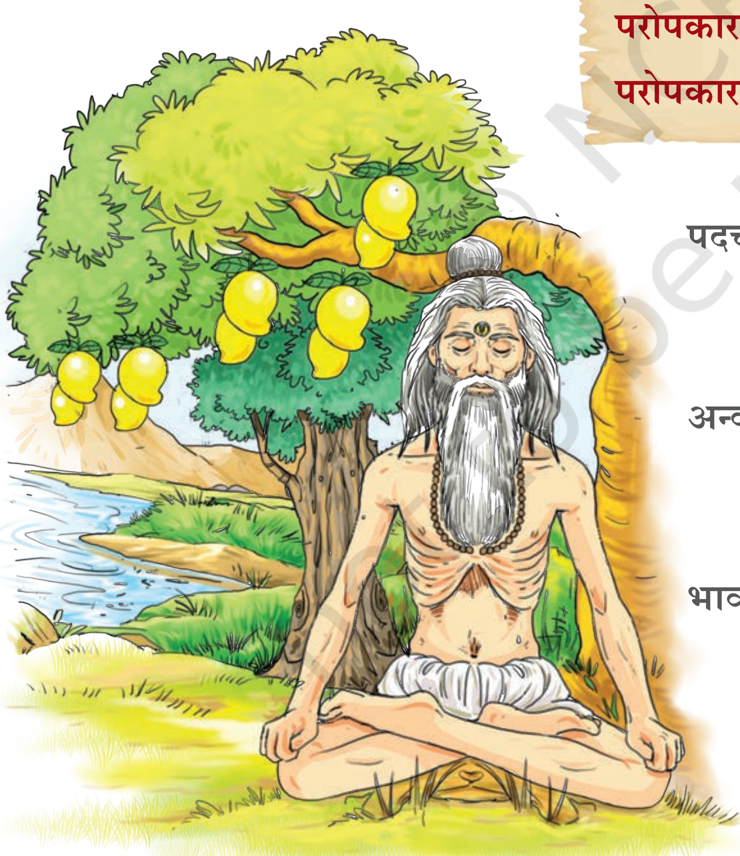

पदच्छेदः – परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकाराय इदं शरीरम् ।

अन्वयः – वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति, नद्यः परोपकाराय वहन्ति, गावः परोपकाराय दुहन्ति, परोपकाराय (एव) इदं शरीरम् (अस्ति) ।

भावार्थः – वृक्षस्य फलानि अन्ये खादन्ति, न तु वृक्षः स्वयं खादति । नदीनां जलस्य उपयोगम् अपि अन्ये एव प्राणिनः कुर्वन्ति । गावः अपि अन्येषां कृते एव दुग्धं यच्छन्ति । एवमेव अस्माकं जीवनम् अपि अन्येषाम् उपकाराय भवतु ।

पुष्प-पत्र-फलच्छाया-मूल-वल्कल-दारुभि:।
धन्या महीरुहा येषां विमुखा यान्ति नार्थिन: ।।

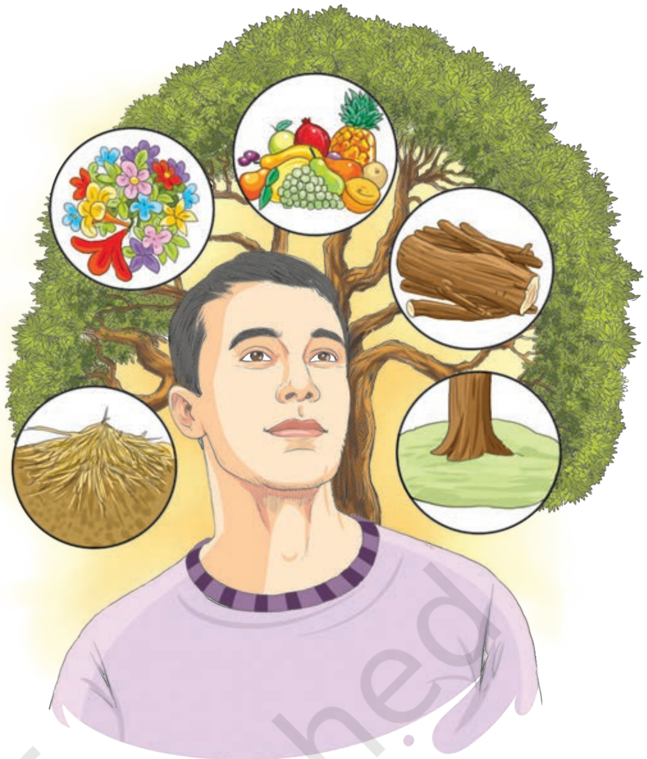

पदच्छेद: – पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभि:
धन्या: महीरुहा: येषां विमुखा: यान्ति न अर्थिन: ।

अन्वय: – येषां पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभि: अर्थिन: विमुखा: न यान्ति (ते) महीरुहा: धन्या: (सन्ति) ।

भावार्थ: – प्राणिन: वृक्षात् पुष्पाणि, पत्राणि, फलानि, छायां, मूलानि, वल्कलानि काष्ठानि च प्राप्नुवन्ति। अर्थात् वृक्षाणां पार्श्वे यत् किमपि अस्ति तत् सर्वम् अपि प्राणिनां कृते एव अस्ति। वृक्षा: कदापि याचकान् निराशान् न कुर्वन्ति। अत: वृक्षा: धन्या: सन्ति।

पिबन्ति नद्य: स्वयमेव नाम्भ:
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा: ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहा:
परोपकाराय सतां विभूतय: ।।

पदच्छेद: – पिबन्ति नद्य: स्वयम् एव न अम्भ:, स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा: । न अदन्ति सस्यं खलु वारिवाहा:, परोपकाराय सतां विभूतय: ।

अन्वय: – नद्य: अम्भ: स्वयम् एव न पिबन्ति। वृक्षा: अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। वारिवाहा: (अपि) सस्यं न अदन्ति खलु। (यत:) सतां विभूतय: परोपकाराय (भवन्ति)।

भावार्थ: – नद्य: स्वीयं जलं स्वयं न पिबन्ति अपितु अन्येषाम् उपयोगाय यच्छन्ति। एवम् एव वृक्षा: अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। मेघा: अपि जलं वर्षन्ति, किन्तु वृष्ट्या उत्पन्नं सस्यं स्वयं न खादन्ति। अनेन प्रकारेण सज्जनानां सम्पद: अपि परोपकाराय भवन्ति।

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
आतपे	सूर्यतापे	धूप में	In the sunlight	
परार्थाय	अन्येषाम् उपकाराय	दूसरों के उपकार के लिए	For the sake of others	
सत्पुरुषाः	सज्जनाः	सज्जन लोग	Noble men	
वापी	दीर्घिका	बावड़ी	Stepwell	
ह्रदः	सरोवरः	तालाब / झील	Pond/ Lake	
द्रुमः	वृक्षः	पेड़	Tree	
वरम्	श्रेष्ठम्	श्रेष्ठ	Best	
अर्थिनः	प्राप्तुम् इच्छुकाः	प्राप्त करने के इच्छुक	Wishing to receive	
वहन्ति	प्रवहन्ति	बहती है	Flows	
वल्कलम्	वृक्षस्य त्वक्	पेड़ की छाल	Bark of tree	
दारुभिः	काष्ठैः	लकड़ियों से	By Wood	
महीरुहाः	वृक्षाः	पेड़	Trees	
अम्भः	जलम्	पानी	Water	
वारिवाहाः	मेघाः	बादल	Clouds	
विभूतयः	समृद्धयः	समृद्धियाँ	Manifestations	

© NCERT not to be republished

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. पाठे लिखितानि सुभाषितानि सस्वरं पठन्तु, अवगच्छन्तु, लिखन्तु स्मरन्तु च।

२. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु।

(क) वृक्षाः स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति ?

(ख) परोपकाराय काः वहन्ति ?

(ग) दशवापीसमः कः भवति ?

(घ) सत्पुरुषाः इव के सन्ति ?

(ङ) अर्थिनः केभ्यः विमुखाः न यान्ति ?

(च) वृक्षाः स्वयं कानि न खादन्ति ?

३. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु।

(क) नद्यः किं न पिबन्ति ?

(ख) वृक्षाः अस्मभ्यं किं किं यच्छन्ति ?

(ग) इदं शरीरं किमर्थम् अस्ति ?

(घ) दशपुत्रसमः कः भवति ?

(ङ) केषां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति ?

(च) अन्यस्य छायां के कुर्वन्ति ?

४. पट्टिकातः उचितानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

तिष्ठन्ति	सुजनस्येव	विभूतयः	वृक्षाः	फलानि	दशपुत्रः	परोपकाराय

यथा – छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।

(क) फलान्यपि परार्थाय .... सत्पुरुषा इव।

(ख) दशह्रदसमः पुत्रः .... समो द्रुमः।

(ग) .... येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः।

(घ) .... इदं शरीरम्।

(ङ) स्वयं न खादन्ति .... वृक्षाः।

(च) परोपकाराय सतां ....।

५. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां विभक्तिं निर्दिशन्तु।

यथा – वृक्षाः अन्यस्य कृते **छायां** कुर्वन्ति। ...द्वितीया विभक्तिः...

(क) वृक्षाः परार्थाय **फलानि** यच्छन्ति। ....

(ख) वृक्षाः **सत्पुरुषाः** इव सन्ति। ....

(ग) **द्रुमः** दशसन्तानसमः भवति। ....

(घ) वृक्षः **प्राणिभ्यः** काष्ठानि यच्छति। ....

(ङ) **नद्यः** जलं स्वयमेव न पिबन्ति। ....

(च) सज्जनानां **सङ्गतिं** करोतु। ....

© NCERT not to be republished

६. **अधोलिखितानां पदानां द्विवचने बहुवचने च रूपाणि लिखन्तु।**

यथा – वृक्ष:	वृक्षौ	वृक्षा:
(क) मेघ:	....	....
(ख) ह्रद:	....	....
(ग) सत्पुरुष:	....	....
(घ) छाया	....	....
(ङ) वापी	....	....
(च) नदी	....	....
(छ) शरीरम्	....	....
(ज) पुष्पम्	....	....

७. **अधोलिखितानां पदानां परस्परं समुचितं मेलनं कृत्वा 'क: किं ददाति' इति लिखन्तु।**

(क) वृक्ष:	दुग्धम्	वृक्ष: शुद्धं वायुं ददाति।
(ख) गौ:	प्रकाशं	....
(ग) सूर्य:	विद्यां	....
(घ) नदी	शुद्धं वायुं	....
(ङ) अग्नि:	जलम्	....
(च) शिक्षक:	तापं	....

८. **अधोलिखितानां क्रियापदानां लट्लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपाणि लिखन्तु।**

यथा - कुर्वन्ति –	करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति
तिष्ठन्ति –	....	....	....
फलन्ति –	....	....	....
यान्ति –	....	....	....
पिबन्ति –	....	....	....
खादन्ति –	....	....	....

© NCERT not to be republished

योग्यताविस्तरः

१. अधोलिखितां प्रहेलिकां पठित्वा उत्तरं वदन्तु।

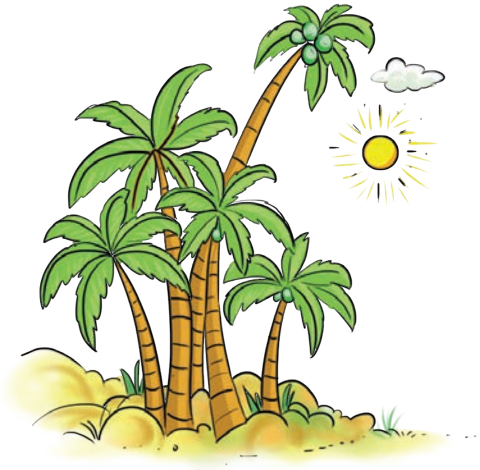

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः॥

परियोजनाकार्यम्

१. विद्यालयं गृहं वा परितः विद्यमानानां पञ्च-पादपानां (वृक्षाणां) संरक्षणं कुर्वन्तु।

२. अन्तर्जालस्य साहाय्येन परोपकारविषये दश-सुभाषितानां संग्रहणं कुर्वन्तु।

© NCERT not to be republished